

Міжнародна трудова міграція і соціальний капітал України

Розглядається проблема впливу міжнародної трудової міграції на формування соціального капіталу країни. Обґрунтовано необхідність дослідження проблеми соціального капіталу в українській науці та створення відповідного напрямку економічної теорії. На прикладі розвитку Силіконової Долини у США показано результати впливу соціального капіталу на підприємництво та генерування інноваційних ідей. Оцінено вплив соціального капіталу на безпеку людини в суспільстві. Наголошено на важливості ролі державної політики у формуванні соціального капіталу країни. В руслі гіпотези «пересаджування» людей показано, як міжнародна міграція знижує їх соціальну вкоріненість.

Ключові слова: соціальний капітал, міжнародна трудова міграція, довірчі стосунки, соціальна вкоріненість.

Сучасна глобальна криза у світі при всіх міждержавних відмінностях і особливостях дозволяє виявити цілу низку проблем і завдань, розв'язання яких стоїть на порядку денному надзвичайно гостро. Уряди, як і недержавні організації, прагнуть високого і стійкого економічного зростання, але зазвичай по-різному бачать шляхи його досягнення. Водночас домінуючою тенденцією сьогодення у міжнародних економічних відносинах України є інтеграція у світове господарство, однією з форм якої виступає міждержавна трудова міграція. У світі все більшого поширення набуває переміщення трудових ресурсів, зумовлене соціально-економічними, мілітарними, етнічними, релігійними та ін. чинниками. Істотне зростання масштабів міжнародної міграції актуалізує дослідження питання залучення України до процесу міжнародного трудової міграції робочої сили та його впливу на розвиток національної економіки.

За цих умов загострюється проблема впливу міжнародної трудової міграції на соціальний капітал нашої країни. Причому йдеться про ті види ресурсного забезпечення, що пов'язані з людьми (інтелектуальні, духовні, організаційні), та стосунками між ними (конфлікти, партнерство, добросусідство, довіра). Усі ці чинники поєднуються у таке відносно нове для сучасних дослідників та управлінців поняття, як соціальний капітал, яке, з одного боку, є по суті інтегральним показником суспільного розвитку, з іншого – одним з головних чинників впливу на цей розвиток. У цих умовах формування соціального капіталу стає пріоритетом суспільного розвитку, а традиційні чинники, які пов'язані з матеріально-сировинними ресурсами, землею, існуючими технологіями, в цілому матеріальним капіталом, відходять на другий план. Загалом, в епоху глобалізації соціальний капітал спричинюється до визначення статусу держави на міжнародній арені. Метою статті є спроба науково описати та обґрунтувати вплив міжнародної трудової міграції на формування соціального капіталу. За гіпотезу, яку спробуємо довести, приймемо твердження про те, що міждержавна міграція знижує соціальну вкоріненість.

Вагомий внесок у дослідження теорії і практики міжнародної трудової міграції в умовах перехідної економіки зробили провідні вітчизняні науковці: Д. Богиня, В. Будкін, О. Власюк, В. Геєць, М. Долішній, І. Кравченко, Е. Лібанова, О. Малиновська, С. Пирожков, А. Поручник, А. Румянцев, У. Садова, Л. Семів, С. Сіденко, А. Філіпенко, О. Хомра. Серед зарубіжних учених, які присвятили свої наукові праці проблемам міжнародної трудової міграції, слід виокремити Г. Бекера, Г. Брюкера, П. Сталкера, О. Старка, Дж. Тейлора, Г. Фаїні, К. Хансена, А. Шарпа. Активно працюють над дослідженням теоретичних і практичних аспектів міжнародної міграції робочої сили в пострадянських країнах російські вчені С. Глінкіна, В. Івантер, А. Кіреєв, Н. Кулікова, Л. Максаков, Г. Овчинников, С. Панарін, К. Семьонов та ін.

Слід зазначити, що ідея соціального капіталу була закладена ще в роботах А. де Токвілля (1835), який писав: «Американці протистоять індивідуалізму за допомогою принципового інтересу», який полягає у тому, що «вони самовдоволено показують, як основна турбота про самих себе постійно підштовхує їх до допомоги один одному і змушує їх добровільно жертвувати частину свого часу і власності в ім'я благополуччя Штатів». Е. Дюркхайм (1893) розглядав суспільство, що складається з «органів» (соціальних фактів) або соціальних структур, які виконують ряд функцій для суспільства [1]. М. Вебер зосередився на індивідуумах та моделях і правилах поведінки, зокрема на діях, які включали розумові процеси між виникненням стимулу і реакцією на нього.

Одна з перших відомих згадок про «соціальний капітал» у сучасному значенні була пов'язана з освітою і місцевим співтовариством і належить Л. Ханіфану [2]. В подальшому концепція соціального капіталу вивчалася Дж. Джекобсом (1961) [3], де соціальний капітал визначався як мережа сусідських відносин, а також Дж. Пассероном (1970) [4] і П. Бурдьє (1979) [5], які застосовували дуже близьку за змістом концепцію «культурного капіталу»; Дж. Лорі (1987) [6] при дослідженні ринку праці та Дж. Коулменом (1988) [7], який підкреслював взаємодоповнення людського і соціального капіталу; Р. Патнемом (1993) [8] і Ф. Фукуямою (1995) [9], які застосували концепцію на рівні держави і регіону, причому Р. Патнем підкреслював роль громадської залученості у розвитку демократії і соціальної єдності; Дж. Дьюї у своїй концепції соціального прагматизму [10].

Серед російських вчених, які працюють над проблемою соціального капіталу, можна назвати О. Владімірова, В. Гассія, Й. Діскіна, С. Долуцьку, В. Радаєва, А. Тумасяна, П. Шихирева та ін. Доводиться констатувати, що проблема соціального капіталу поки що не отримала належної уваги з боку українських науковців. Обґрунтування політекономічного аспекту соціального капіталу вже знайшло відображення в публікаціях М.Є. Горожанкіної, М. Гуревичова, О. Грішної, Е. де Сото, Л. Стрельнікової, А. Шадріна. Проте на сьогодні не вироблено єдиної точки зору щодо визначення сутності та функцій соціального капіталу як багатфакторного ресурсу нації, проблема залишається дискусійною, переважають політичні і соціологічні підходи щодо предмета обговорення. Розкриття феномена соціального капіталу потребує створення відповідного напрямку економічної теорії, що визначає актуальність теми статті.

Першим, хто звернув увагу на соціальний капітал, був французький філософ Алексус де Токвіль, автор книги «Демократія в Америці». Він не використовував

термін «соціальний капітал», але, відвідуючи США у 30-х роках XVIII ст., зауважив, що американці застосовують те, що запропонував назвати «мистецтвом об'єднання», відчувши, що, на відміну від співгромадян у його рідній Франції, американці можуть об'єднуватися у різноманітні добровільні товариства: літературні клуби, релігійні товариства, групи боротьби з рабством. Це дозволяло об'єднати дії однодумців та було надзвичайно важливим для успіху американської демократії. За його висловленням, то була «школа демократії», або, як міг би сказати економіст, соціальний капітал у такій формі створив додаткові моральні норми, які уможливили демократію. Саме таке розуміння сутності проблеми стало певною основою для ґрунтовнішого її осмислення іншими вченими протягом кількох останніх десятиліть.

Результати впливу соціального капіталу, які сприяють певним видам підприємницької діяльності, відображені у працях А. Лі Саксініан, яка провела порівняльне дослідження розвитку Силіконової Долини та району Шосе 128 у Бостоні. Вона стверджує, що саме завдяки соціальному капіталу Силіконова Долина у Сполучених Штатах стала таким джерелом підприємництва, генератором інноваційних ідей, яким повною мірою так і не змогло стати Шосе 128. Основою цього, перш за все, були не споріднені стосунки, а скоріше певна культура Району Затоки (Bay Area), де люди використовували, наприклад, те, що вони мали однаковий рівень освіти. Наприклад, попередником більшості компаній цього регіону, що спеціалізуються у галузі виробництва напівпровідників, є компанія під назвою «Fair Child Semiconductor». Отже, багато людей, які досягли значного успіху, насправді були колегами. Багато хто з них разом вчилися на інженерному відділенні у Стенфорді або Барклі та мали дружні стосунки між собою. Загальновідомо, що таке програмні продукти з відкритим вихідним кодом і що існує певна норма щодо взаємодії. Ця норма певним чином походить із культури хіпі 60-х років XX ст., де велика увага приділяється обміну цінною інтелектуальною власністю. Вважають, що компанії у Силіконовій Долині є надзвичайно розрізненими, та що там існують умови жорсткої конкуренції, але, на думку А. Лі Саксініан, саме цей різновид соціального капіталу — обмін інтелектуальною власністю між інженерами — у довгостроковій перспективі був одним із тих факторів, які сприяли розвитку Силіконової Долини.

Заслугує на окрему дослідницьку увагу суспільство із високим рівнем соціального капіталу — Японія, яка є однією з найбезпечніших країн у світі. З точки зору звичайної злочинності вона є безпечною не тому, що там велика кількість поліцейських на душу населення або багато жорстких покарань. Ця країна вважається безпечною великою мірою завдяки тому, що сусіди приділяють увагу одне одному та здатні встановити порядок на основі неформальних норм, не вживаючи офіційних примусових заходів. У посткомуністичному світі існує дуже гострий дефіцит саме таких неформальних норм. Виникає питання: що необхідно робити для того, щоб отримати більший соціальний капітал? Як слід розвивати ці норми та поновити певний рівень довіри між громадянами, з одного боку, та між громадянами й урядом, з іншого? Ця проблема є складною з точки зору державної політики. Соціальний капітал може створюватись у економічній системі. У теорії ігор, де розглядається класична дилема в'язнів, за якими уважно спостерігають, «рівновага Неша» не створює

оптимальних суспільних умов. А в так званій «дилемі в'язня, що повторюється», спостерігається поступова еволюція норми взаємодії. Все це означає, що в процесі звичайної взаємодії між людьми існуватиме особиста зацікавленість кожного в розвитку норми щодо взаємодії, оскільки в кінцевому підсумку, якщо пам'ятали про те, яка людина була чесною, це створює підґрунтя для суспільної довіри. Але умови, за яких таке спонтанне встановлення довірчих стосунків є можливим, дуже специфічні. На думку Е. Остром, яка стала лауреатом Нобелівської премії з економіки у 2009 р., цей принцип краще за все спрацьовує в маленьких співтовариствах, які є обмеженими, стабільними та порівняно однорідними щодо етносу, релігії та інших диференціюючих чинників. Тому спонтанне створення довіри не відбувається у різномірних, великих співтовариствах глобального типу.

Велике значення має правильне розуміння ролі держави, зокрема в контексті, коли державні важелі можуть або зруйнувати соціальний капітал, або створити основу для соціального капіталу, залежно від ступеня та засобу її втручання у суспільство. Відомі приклади, коли держава, яка занадто втручається у суспільну систему, руйнує соціальний капітал. Таким був досвід марксизму-ленінізму. Французька держава, що призвела до виникнення суспільства з низьким рівнем довіри, була іншим прикладом, коли централізований державний апарат перебирав на себе надто багато функцій, які слід було залишити ринкові або громадянському суспільству. Тому в довгостроковій перспективі це мало негативний вплив на можливість добровільного співробітництва між людьми. З іншого боку, відсутність держави, відсутність базових формальних правил, які надають такі суспільні блага, як безпека на вулицях або верховенство права, або відсутність набору формальних правил, на основі яких люди можуть взаємодіяти, також є шкідливою для соціального капіталу. Оскільки саме така сукупність формальних рамок, що обмежують людську поведінку, потім дозволяє спонтанно встановлювати довірчі стосунки та певні норми між людьми. Таким чином, соціальний капітал часто є результатом нераціональних чинників: спільної релігії, спільної етнічної приналежності або, наприклад, спільного «травматичного» досвіду, який отримала певна нація, що породжує суспільство, в якому люди розуміють один одного та працюють один з одним тощо. Не можна використовувати це як питання виключно державної політики, але можна створити умови, за яких є кращі можливості для спонтанного створення довірчих стосунків. Слід погодитися з думкою Ф. Фукуями, який вважає, що соціальний капітал нерідко є продуктом особливого типу освіти [15]. Професійна освіта є не просто передачею певних фактів, знань та методик. Це також процес навчання моральних норм, завдяки яким професійні стандарти є вищими за особисті інтереси професіонала. Це і є свого роду визначенням професіоналізму. Одна з переваг, яку надає така вища освіта, полягає у тому, що вона культивує певні норми, які знов-таки стають важливим джерелом соціального капіталу.

Підтримуючи думку Ф. Фукуями про те, що зараз у нашій країні є активне громадянське суспільство, яке у важливий момент політичного протистояння змогло привести український уряд до відповідальності, зауважимо, що, на нашу думку, в українському суспільстві відбувається народження, початок розвитку соціального капіталу. Водночас, на думку деяких експертів, в Україні відбу-

вається процес накопичення негативного соціального капіталу, що проявляється у корупції, злочинності тощо. Соціологічні опитування останніх років свідчать: понад 80 % респондентів не відносять себе до жодної громадської організації. Цей найнижчий показник, навіть у порівнянні з Латинською Америкою, означає, що довіри до інститутів, які формують і акумулюють соціальний капітал, в Україні немає. Занепад соціального капіталу виключає формування громадянського суспільства, веде до деградації демократичних інституцій і процедур. Країни, де практично відсутній соціальний капітал, не здатні ні до модернізації, ні до розвитку. «Держави, що не відбулися» (тропічна Африка) мають спільну рису: відсутність соціального капіталу.

Враховуючи масштаби міграційних процесів, численні економічні ефекти і вплив, який здійснює міжнародна міграція на соціальний капітал нашої країни, варто розглянути так звану гіпотезу «пересаджування» [16]. Численні дослідження організаційної залученості свідчать, що постійність місця проживання, а також таке споріднене з цим явище, як домоволодіння, чітко пов'язані з більшою громадянською залученістю. Мобільність, так само як і часте пересаджування рослини, має тенденцію порушувати кореневу систему, а для «невкоріненої» особи потрібно багато часу, щоб пустити нове коріння. Таким чином, можна припустити, що міжнародна міграція знижує соціальну вкоріненість. Привертає увагу в даному контексті праця С. Вейль, яка визначає укорінення як «найважливішу та найменш визнану потребу людської душі, одну з тих, які найважче визначити» [17, с. 36]. При цьому знекорінення є «найнебезпечнішою хворобою людських спільнот», бо знекорінена людина, за С. Вейль, або впадає «у стан інерції душі, ... або кидається у діяльність, що завжди спрямована на позбавлення коренів тих, хто ще їх не втратив чи з ким це відбулося лише частково» [17, с. 39-40]. Людина, на думку С. Вейль, укорінюється «через реальну, активну, природну участь в існуванні спільноти, яка зберігає живими деякі скарби минулого й деякі передчуття майбутнього. Ця участь природна – тобто вона зумовлена автоматично місцем народження, професією, оточенням. Кожна людина потребує багато коренів. Вона потребує того, щоб сприймати майже всю сукупність морального, інтелектуального, духовного життя через посередництво тих кіл, у які вона природно входить» [17, с. 36].

Окремим напрямом дослідження, який виходить за межі статті, є соціальний капітал у країні-імміграції, тобто те, наскільки успішно суспільство асимілює іммігрантів, іншими словами, наскільки прибуття іноземців впливає на мережу місцевих соціальних зв'язків, накопичений соціальний капітал. Іммігранти трансформують соціальні, економічні, управлінські інститути країни перебування, завдяки чому формується «капітал розмаїтості» (diversity capital), тобто здатність соціальної системи до відкритості, інкорпорації багатьох нових груп, зокрема, іммігрантів, що є запорукою її сталого розвитку в умовах глобалізації, надзвичайно цінним інноваційним ресурсом [18].

Таким чином, у глобалізованому світі, разом із збільшенням обсягів та урізноманітненням моделей міжнародних переміщень, вплив міжнародної міграції на соціальні перетворення постійно посилюється. Причому це відбувається об'єктивно, незалежно від економічної кон'юнктури, міграційних політик окремих держав чи міжнародних домовленостей між ними.

Тому при формуванні міграційної політики та з метою щонайповнішого використання позитивного потенціалу міжнародної міграції необхідно враховувати те, що міжнародна міграція знижує соціальну вкоріненість, а отже – і вивчати зарубіжний досвід державного регулювання в умовах розмаїтості.

Підсумовуючи зазначене вище, зауважимо, що державна політика повинна бути спрямована на відтворення соціального капіталу у нашій країні. Важливим видається мінімізація негативних і посилення позитивних ефектів міжнародної міграції, проведення виваженої демографічної політики, забезпечення розвитку соціальних інститутів та відповідного зростання соціальних інвестицій, спрямованих на розвиток людини та суспільства, підвищення добробуту суспільства, побудову партнерських відносин у бізнесі, впровадження корпоративної етики.

У політичній сфері основними напрямками реалізації державної політики повинні стати: розвиток демократичних інститутів для забезпечення прав і свобод громадян; здійснення державного управління на принципах відкритості та прозорості; залучення громадськості до формування та реалізації державної політики. У культурній сфері необхідним є формування у громадян демократичного світогляду (дотримання громадянських прав і свобод, шанобливого ставлення до національних традицій), прищеплення моральних цінностей.

Серед подальших напрямів дослідження заслуговують на увагу наступні. По-перше, необхідно визначити виміри соціального капіталу, який вочевидь не є однозначно детермінованою концепцією, які типи організацій та мереж найефективніше втілюють, або генерують соціальний капітал, у сенсі взаємної довіри, вирішення дилем колективної дії та розширення соціальних ідентичностей. По-друге, слід дослідити, як державна політика втручається чи може втрутитись у формування соціального капіталу. Адже відомі випадки, коли державна політика зруйнувала високоефективні соціальні мережі та норми. Водночас, з іншого боку, є і такі ініціативи, які демонструють, що уряд і справді може сприяти формуванню і розвитку соціального капіталу.

Список використаних джерел

1. Durkheim, E. (1893), *The Division of Labor in Society*, The Free Press, New York, 1984.
2. Hanifan, L. (1916), *The Rural School Community Center*, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, No. 67.
3. Jacobs, J. (1961), *The Life and Death of Great American Cities*, Random House, New York.
4. Passeron, J. C. (1970), *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage, London.
5. Bourdieu, P. (1979), *Les trois etats du capital culturel*, *Actes de la recherche en sciences sociales*, No. 30 («L'institution scolaire»), pp. S.3-6. Bourdieu, P. and
6. Loury, G. (1987), *Why Should We Care about Group Inequality?*, *Social Philosophy and Policy*, pp. 249-271.
7. Coleman, J. (1988), *Social Capital in the Creation of Human Capital*, *American Journal of Sociology*, Vol. 94 Supplement, pp. P. 95-120.
8. Putnam, R. (1993), *Making Democracy Work*, Princeton University Press, Princeton.

9. Fukuyama, F. (1995), *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, The Free Press, New York.
10. Гассий В. В. Социальный капитал, гражданское общество и демократия в теории социального прагматизма Дж. Дьюи / В. В. Гассий // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология, 2005. – № 3. – С. 169-179.
11. Inglehart, R. (1997), *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton.
12. Temple, J. (2001), *Growth Effects of Education and Social Capital in the OECD*, in J.F.Helliwell (ed.) *The Contribution of Human and Social Capital to Sustained Economic Growth and Well-being: International Symposium Report*, Human Resources Development Canada and OECD.
13. Glaester, E. L. (2001), *The Formation of Social Capital*, in J.F.Helliwell (ed.), *The Contribution of Human and Social Capital to Sustained Economic Growth and Well-being: International Symposium Report*, Human Resources Development Canada and OECD.
14. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала / Р. Патнэм. – М., 1996.
15. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? [Електронний документ] / Ф. Фукуяма Ф. <http://www.day.kiev.ua/170538/>
16. Патнем Р. Боулінг на самоті: занепад соціального капіталу Америки [Електронний документ] / Р. Патнем – Режим доступу: http://www.edportal.org.ua/KURS_PolitProc/library/Putnam.pdf
17. Вейль С. Укорінення. Лист до клірика / С. Вейль. – К., 1998. – 198 с.
18. Малиновська О. Міжнародні міграції та суспільні трансформації доби глобалізації / О. Малиновська // Демографія та соціальна політика. – 2009. – № 1. – С. 5-17.

Лапшина І.А. Міжнародна трудова міграція і соціальний капітал України.

Рассмотрена проблема влияния международной трудовой миграции на формирование социального капитала страны. Обоснована необходимость исследования проблемы социального капитала в украинской науке и создания соответствующего направления в экономической теории. На примере развития Силиконовой Долины в США показаны результаты влияния социального капитала на предпринимательство и генерирование новых идей. Оценено влияние социального капитала на безопасность человека в обществе. Отмечена важность роли государственной политики в формировании социального капитала страны. В русле гипотезы «пересаживания» людей показано, как международная миграция снижает их социальную укорененность.

Ключевые слова: социальный капитал, международная трудовая миграция, доверительные отношения, социальная укорененность.

Lapshyna I.A. International Labour Migration and Social Capital of Ukraine.

The problem of influence of international labour migration on the forming of state social capital is emphasized. The necessity of examining the social capital problem in Ukrainian science and creation of the relevant field of economic theory is explained. The results of influence of social capital on the entrepreneurship and generating of innovative ideas are presented by the example of Silicon Valley, United States of America. The influence of social capital on human security in society is estimated. The role of government policy in forming of the state social capital is stressed. In the tideway of “human transfer hypothesis” the way the international migration decreases social rootedness is shown.

Ke ywords: social capital, international labour migration, confidence relations, social rootedness.

Надійшло 01.03.2010 р.